

دین، طبیعت و بحران محیط زیست

مرضیه بهرام‌پور

www.ketab.ir

اصفهان - ۱۳۹۰

سرشناسه	: بهرام پور، مرضیه، ۱۳۵۶ -
عنوان و نام پدیدآور	: دین، طبیعت و بحران محیط زیست / مرضیه بهرام پور.
مشخصات نشر	: اصفهان: نقش مانا، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	: ۱۶۰ ص.
شابک	: 978-600-5956-06-1
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
موضوع	: محیط زیست -- تخریب و تباہی
موضوع	: محیط زیست -- حفاظت
موضوع	: اخلاق زیست محیطی
موضوع	: محیط زیست -- جنبه های مذهبی
رده بندی کنگره	: GE ۱۲۰/ب ۹ د ۹ ۱۳۹۰
رده بندی دیویی	: ۳۶۴/۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۰۶۹۷۶۳۲

انتشارات نقش مانا

اصفهان، صندوق پستی ۸۱۷۲۵۰۳۶۳، تلفن: ۶۲۵۷۱۳۱

دین، طبیعت و بحران محیط زیست

مرضیه بهرام پور

مدیر تولید: حشمت الله انتخابی

ویراستار: بهجت قریشی نژاد

حروف نگار / آرزو کیوان صفحه آرا: مرضیه کوچک زاد

نمونه خوان: مریم همت

• لیتوگرافی: طلوع • چاپ جلد: ملت / متن پرستو • صحافی: بابک

• چاپ اول: ۱۳۹۰ • تعداد: ۲۰۰۰ نسخه • قیمت: ۴۰۰۰ تومان

© حق چاپ محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۹۵۶-۰۶-۱ ISBN: 978-600-5956-06-1

فهرست مطالب

۹	پیشگفتار
	گفتار نخست: بحران محیط زیست
۱۵	تعریف بحران محیط زیست
۱۵	منظور از بحرانی بودن وضعیت محیط زیست چیست؟
۱۶	مهمترین معضلات زیست محیطی کدام‌اند؟
۱۶	گرم شدن کره زمین
۱۸	نازک شدن لایه ازن
۱۸	کمبود آب شیرین
۱۸	بیابان‌زایی و کمبود خاک مرغوب
۱۹	آلودگی هوا و باران‌های اسیدی
۲۰	دفع زباله‌های سمی
۲۰	جنگل‌زدایی و نابودی تنوع زیستی
۲۲	هشت جنبه بحران محیط زیست به روایت گاتلیب
	گفتار دوم: اخلاق زیست محیطی
۲۷	تاریخچه شکل‌گیری مباحث اخلاق زیست محیطی
۳۶	تعریف اخلاق محیط زیست
۳۷	مسائل و محورهای اخلاق محیط زیست

۳۸	.....	ارزش ذاتی، ارزش ابزاری
۳۹	.....	اخلاق زیست محیطی؛ سودگرایانه، میثاق گرایانه، پرهیزکارانه
۴۰	.....	گستره مورد توجه اخلاق زیست محیطی
۴۲	.....	جایگاه اخلاقی مستقل و وابسته
۴۳	.....	اخلاق محیط زیست از سبز روشن تا سبز تیره
۴۴	.....	نظریه های اخلاق زیست محیطی
۴۴	.....	انسان محوری
۴۶	.....	جانور محوری
۴۷	.....	اخلاق زندگی محور
۴۹	.....	اخلاق همه چیز
۵۰	.....	کل گرایی اخلاقی
۵۰	.....	کدام اخلاق زیست محیطی موثرتر است؟
۵۳	.....	آیا انسان- محوری می تواند بنای اخلاق محیط زیست باشد؟
۵۴	.....	استدلال های روتلی در اثبات ناکارآمدی اخلاق زیست محیطی انسان محور
۵۵	.....	چه خصوصیتی جایگاه بخش است؟
گفتار سوم: دیدگاه مدرن و بحران محیط زیست		
۵۹	.....	مقدمه
۶۰	.....	نقد دیدگاه و عملکرد مدرن به عنوان ریشه بحران محیط زیست
۶۴	.....	مقایسه سیاست های اقتصادی در رویارویی با بحران محیط زیست
۶۴	.....	نقش اقتصاد مدرن در بحران محیط زیست
۶۵	.....	روش تحلیل هزینه - فایده
۶۹	.....	روش فناوری متوسط
۷۲	.....	مقایسه علم و هنر سنتی و مدرن

گفتار چهارم: دین و بحران محیط زیست

۷۷	.....	مقدمه
۷۸	.....	دیدگاههای منفی نسبت به دین در رابطه با بحران محیط زیست
۷۸	.....	انتقاد تسخیر
۸۱	.....	انتقاد سکوت
۸۲	.....	نقش دین در بحران محیط زیست از نظر طرفداران ماده‌گرای محیط زیست
۸۴	.....	انتقاد موقت‌انگاری دنیا
۸۴	.....	احیا و حیازت
۸۵	.....	نگرشهای مثبت به نقش دین در برابر طبیعت و بحران محیط زیست
۸۵	.....	بحران محیط زیست حاصل دور شدن از دین است
۸۸	.....	تفاوت جایگاه و تعریف انسان در دیدگاه مدرن و ادیان ابراهیمی

گفتار پنجم: طبیعت در ادیان

۹۳	.....	ادیان، دوستداران طبیعت
۹۶	.....	هندوئیسم و محیط زیست
۱۰۰	.....	جینیسم و محیط زیست
۱۰۳	.....	بودیسم و محیط زیست
۱۰۷	.....	آیین کنفوسیوس و محیط زیست
۱۱۱	.....	یهودیت و محیط زیست
۱۱۸	.....	مسیحیت و محیط زیست
۱۲۳	.....	اسلام و محیط زیست
۱۲۳	.....	نظام خلقت در اسلام
۱۲۸	.....	مفهوم توحید در تعامل با طبیعت
۱۳۰	.....	معاد و محیط زیست
۱۳۰	.....	مشی معتدل اسلام و محیط زیست
۱۳۱	.....	لزوم توجه به محیط زیست در روایات اسلامی

- ۱۳۱ ..... توجه به گیاهان، درختکاری، کشاورزی و پاکیزگی
- ۱۳۲ ..... حقوق حیوانات در اسلام

گفتار ششم: شعورمندی طبیعت در اسلام

- ۱۳۷ ..... طبیعت و موجودات در اسلام
- ۱۳۸ ..... مورچه و سلیمان(ع)
- ۱۳۹ ..... هدهد و سلیمان(ع)
- ۱۴۰ ..... حدیث امام باقر(ع) درباره حشره الجمل.
- ۱۴۱ ..... وصیت حضرت سجاد در خصوص شترشان
- ۱۴۱ ..... ناله حنانه
- ۱۴۲ ..... سخن پایانی
- ۱۴۵ ..... نتیجه گیری
- ۱۴۸ ..... پی نوشت
- ۱۵۷ ..... منابع

www.ketabipol.com

پیشکش به:
مادرم، پدرم و باغبانان جانم...

روی قانون چمن پا نگذاریم.....
و نخوانیم کتابی که در آن باد نمی‌آید
و کتابی که در آن پوست شبنم تر نیست
و کتابی که در آن یاخته‌ها بی‌بعدند
و نخواهیم مگس از سر انگشت طبیعت بپرد
و نخواهیم پلنگ از در خلقت برود بیرون
و بدانیم اگر کرم نبود، زندگی چیزی کم داشت
و اگر خنج نبود، لطمه می‌خورد به قانون درخت

پیشگفتار

امروزه انکار وجود وضعیت بحرانی برای محیط زیست ممکن نیست. حتی کسانی که از عمق خطرناک بودن این وضعیت آگاه نیستند، قبول دارند که هوای پاک و سالم بسیار کمیاب شده، جو زمین حتی نسبت به یک دهه قبل در حد زیادی گرمتر شده، حیوانات کمتری در محیط زیست اطراف به چشم می‌خورند، دیگر سکوت به‌راحتی به‌دست نمی‌آید و شب‌ها به سختی می‌توان بیش از چند ستاره کم‌سو در آسمان شهرها دید. حدود شش‌دهه است که وجود بحرانی جدی و فراگیر در محیط زیست پذیرفته شده است و متأسفانه هر روز ابعاد فاجعه‌بارتری از آن آشکار می‌شود. اینک مسلم است که باید کاری کرد. در ابتدا تصور می‌شد که اگر مهندسان و فناوران روش‌های صنعتی را اصلاح کنند مشکل حل خواهد شد. اما از این تغییر روش‌ها فایده‌ای حاصل نشد و بحران هر روز بزرگ و بزرگتر شد. از حدود نیمه قرن بیستم توجه به جست‌وجوی ریشه‌های عمیق‌تر بحران بیشتر شد. از آنجا که ایجاد بحران حاصل تغییر رفتار انسان بود، پس وجود قواعد و قوانینی برای محدود کردن نحوه برخورد انسان با طبیعت لازم می‌آید. یعنی اخلاقی که روابط انسان و طبیعت را سر و سامان دهد؛ اخلاق محیط‌زیست. اما این تغییر رفتاری که موجب بحران محیط‌زیست است در تغییر نگاه و تعاریف و باورهای او نسبت به خودش، جهان هستی، نوع ارتباطش با آن و چرایی و مبدأ و مقصد وجود خودش ریشه داشت. جایگاه پاسخگویی به این‌گونه پرسش‌ها جهان‌بینی‌های کلان یعنی فلسفه و دین است. چنین بود که پای فلسفه و دین به این مباحث باز شد، تا بررسی شود کدام جهان‌بینی می‌تواند مبنای بهتری برای تنظیم یک

اخلاق زیست‌محیطی شایسته ارائه دهد. حال بر سر این موضوع که منظور از شایستگی چیست، بحث‌های فراوانی صورت گرفته و اخلاق‌های زیست‌محیطی فراوانی پیشنهاد شده است. بسیاری «انسان‌محوری» مدرن، کمی دیدن طبیعت و جدایی ماهوی انسان و طبیعت را مقصر اول این فاجعه یافتند و به ارائه و جست‌وجوی دیدگاه‌هایی پرداختند که انسان‌محور نبوده، برای محیط زیست احترام و ارزش غیرابزاری قابل باشد. از جمله گرایش‌ها در اخلاق محیط زیست عبارت‌اند از: اخلاق انسان-محور، اخلاق جانور‌محور، اخلاق زندگی‌محور، اخلاق همه چیز و کل‌گرایی اخلاقی.

هدف عمده این نوشتار، بررسی رابطه ادیان و بحران محیط زیست است. به این منظور ابتدا علل و ریشه‌های فکری این بحران مورد مطالعه قرار گرفته، سپس دیدگاه‌ها و رویکردهای گوناگون به مسئله بحران محیط زیست و به‌طور خاص موضع ادیان، به ویژه اسلام، و نقش آنها در ایجاد دامن زدن یا بهبود این بحران مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد بحران محیط زیست ریشه در تفکر و عملکرد دوران مدرن دارد و این بحران، بحرانی معنوی و اخلاقی است. پس برای رویارویی با آن باید رفتار آدمی تغییر کند یا محدود شود. از همین‌رو توجه به اخلاق زیست‌محیطی که این هدف براساس هنجارهای آن تأمین می‌شود ضروری است. اما هر اخلاقی بنیانی فلسفی دارد و بهترین مبنا برای اخلاق زیست‌محیطی که ضمانت اجرایی داشته و بتواند با بحران محیط زیست به صورت اساسی و پایدار و نه سطحی و مقطعی مقابله کند، در ادیان جای دارد. چرا که نگرش ادیان به انسان، جایگاهش در جهان و نوع رابطه انسان و جهان، ماهیتاً در نقطه مقابل علل فلسفی و اخلاقی ایجاد بحران محیط زیست، یعنی محوری‌ترین عناصر دیدگاه مدرن از جمله اعتقاد به جدایی انسان و طبیعت، کمیت‌انگاری صرف طبیعت و انسان-محوری قرار دارد. پژوهشگران هر یک از ادیان اصولی از جهان‌بینی یا قواعدی از شرع خود را که به نظرشان می‌تواند موجب تعامل درست انسان با طبیعت و محیط زیست باشد ارائه کرده، گاهی راهکارهایی نیز بر این اساس پیشنهاد داده‌اند. در اسلام از سویی برخلاف ادیان شرقی و شبیه به یهودیت و مسیحیت، تفاوت‌های میان موجودات، به‌خصوص انسان با دیگر موجودات

از نظر دور نمانده، بر این پایه بار مسؤلیت‌ها نیز سبک‌تر و سنگین‌تر می‌شود؛ از سوی دیگر همچون ادیان شرقی، اخلاق فراگیری در اسلام وجود دارد که همه موجودات، اعم از انسان و غیرانسان را در برمی‌گیرد. در حالی که به نظر می‌رسد چنین اخلاقی در ادیان ابراهیمی دیگر کمرنگ‌تر باشد. مبنای چنین اخلاق فراگیری می‌تواند، باور به «شعورمندی» در نتیجه مسؤول بودن همه موجودات باشد. بنابراین در میان ادیان مختلف، دین اسلام بیشتر از بقیه ادیان از توان ارائه مبنایی استوار برای اخلاق زیست‌محیطی شایسته برخوردار است. چرا که اسلام تقریباً تمامی ویژگیهای مثبتی را که دیگر ادیان در اثبات طبیعت‌دوستی خود ارائه می‌کنند دارد و همچون پلی است که می‌تواند هم حقوق سایر زیست‌مندان و هم حقوق دیگر موجودات طبیعی از جمله حیوانات را در هماهنگی با قانون هستی تأمین کند.

این نوشتار پس از ذکر مقدماتی در پیشگفتار، در گفتار نخست به توصیف و تعریف بحران محیط زیست می‌پردازد. گفتار دوم تاریخچه‌ای از مباحث فلسفی و اخلاقی در این حوزه را معرفی کرده، به گزارش و مقایسه برخی اخلاق‌های زیست‌محیطی و راهکارهای مبتنی بر آنها می‌پردازد. در گفتار سوم نقش دیدگاه مدرن در ایجاد بحران محیط زیست را مورد مطالعه قرار می‌دهد، پس از آن در گفتار چهارم به رویکردهای عمده منفی و مثبت نسبت به نقش دین در بحران محیط زیست می‌پردازد و در گفتار پنجم نظر ادیان مختلف از جمله اسلام درباره طبیعت مورد بررسی قرار می‌گیرد. در آخرین فصل با استناد به برخی آیات قرآن و روایات و احادیث اسلامی، موضع اسلام نسبت به طبیعت از دریچه نوین «شعورمندی» اجزای طبیعت از دیدگاه اسلام، به عنوان مبنایی برای اخلاق محیط زیست تضمین شده مورد بررسی قرار می‌گیرد.

موضوعاتی که در اینجا نقش محوری دارند به قرار زیر هستند:

۱- بحران محیط زیست^۱: عنوانی است که برای ناهنجاری‌های بزرگ و گاه غیرقابل اصلاحی که در طبیعت به واسطه دستکاری‌های انسان در آن ایجاد شده به کار می‌رود. از جمله این ناهنجاری‌ها می‌توان گرم شدن کره زمین یا «اثر گلخانه‌ای»، نازک شدن

لایه ازن، انقراض نسل بسیار سریع گونه‌های گیاهی و جانوری، از بین رفتن جنگل‌ها، کمبود آب شیرین، دفع زباله‌های سمی، بیابان‌زایی و کمبود خاک مرغوب، آلودگی هوا، آب و خاک و... را نام برد.

۲- طبیعت: در وسیع‌ترین معنا مساوی است با جهان طبیعی و فیزیکی. طبیعت به پدیده‌های جهان فیزیکی و همچنین به‌طور کلی به حیات اشاره دارد.^۱

۳- اخلاق زیست‌محیطی^۲: اخلاق محیط زیست شاخه‌ای از اخلاق کاربردی است که به برخورد انسان با عالم غیرانسان می‌پردازد؛ به عبارت دیگر اخلاق محیط زیست مطالعه رابطه ماست با همه آنچه که جزئی از محیط زیست یک موجود اخلاقی است، موجودی که برای او موضوع درستی و نادرستی مطرح می‌شود. این چیزها شامل سایر انسانها و آنچه که انسان می‌سازد، نظیر ماشین و شهر و حیوانات و گیاهان شهری نیز می‌شود.^۳

۴- دین: منظور از دین در این رساله مکتب‌های متافیزیکی اعم از وحیانی یا غیروحیانی است که به وجود نیرو یا نیروهای برتر غیرفیزیکی و ارتباط با آنها قایل باشند، همچون اسلام، یهودیت، مسیحیت، آیین‌های بودایی، هندویی، کنفیوسی و یا آیین‌های سرخپوستی و غیره.

در پایان از استادانم در دانشگاه اصفهان آقایان دکتر سعید بینای مطلق و دکتر یوسف شاقول که مرا در انجام این پژوهش بسیار یاری و راهنمایی فرمودند سپاسگزاری کرده، نهایت امتنان را دارم. امید که این اثر بتواند حتی در جمعی کوچک دغدغه محیط زیست و انگیزه حفظ و بازگرداندن سلامت به طبیعت زیبا را ایجاد کند.

همچنین از لطف همه کارکنان انتشارات نقش مانا که طبیعت‌یار و دوستدار محیط زیست هستند به‌ویژه آقای حشمت‌الله انتخابی و خانم‌ها قریشی‌نژاد و کوچکزاد که در ویرایش، آماده‌سازی و نشر این کتاب با دقت نظر فراوانشان مرا یاری کردند متشکرم و سپاس قلبی خود را به حضورشان تقدیم می‌دارم. درنهایت از خانواده‌ی مهربان و همدلم سپاسگزاری کرده، به این بهانه عشق و محبت خود را پیشکش‌شان می‌کنم.

1. Wikipedia, Online Encyclopedia

2. Environmental Ethics

۳. جان بنسون، اخلاق محیط زیست: مقدمات و مقالات، ترجمه عبدالحسین وهاب‌زاده، انتشارات جهاد

دانشگاهی مشهد، مشهد، ۱۳۸۲، ص ۴۰.